

*Ała Krawczuk**

 <https://orcid.org/0000-0003-4087-3562>

ŚWIADOMOŚĆ JEZYKOWA OSÓB POLSKIEGO POCHODZENIA NA UKRAINIE W ZAKRESIE UŻYWANIA WYBRANYCH FORM GRZECZNOŚCIOWYCH

LANGUAGE AWARENESS OF PEOPLE OF POLISH DESCENT LIVING IN UKRAINE IN THE USE OF SOME POLITE FORMS

The author of the article analyzes typical deviations from general Polish norms in the Polish language of people declaring Polish descent and living in Ukraine. The study is based both on texts and three types of questionnaires and concerns the use of some polite forms: the address phrases *pan/pani* + imię; congratulations and wishes containing words *witać* and *pozdrawiać*; constructions with unnecessary words *pan/pani* used before proper name in referential structures in press texts. The research material shows that speakers' language awareness considered as a competence is very low. Data on language awareness considered as beliefs about studied forms were obtained by means of the material of a separate questionnaire and revealed the reasons the speakers use these structures.

Keywords: Polish language in Ukraine, polite forms, language awareness, questionnaire

Słowa kluczowe: język polski na Ukrainie, formy grzecznościowe, świadomość językowa, ankieta

1. WPROWADZENIE

Obiektem badań przedstawionych w tym artykule jest polszczyzna osób (głównie młodych) mieszkających na Ukrainie, deklarujących swoje polskie pochodzenie. Na określenie ich języka używane są bardziej lub mniej trafne terminy, będące tłumaczeniem angielskiego *heritage language*: *język odziedziczony* [zob. np. Lipińska, Seretny, 2012; 2016 i – w ślad za nimi – większość współczesnych polskich glottodydaktyków], *język dziedziczony* [np. Dembowska-Wosik, 2011; Martowicz, 2014], *język przodków* [Dzięgiel, 2017].

* Narodowy Uniwersytet Lwowski im. Iwana Franki, Wydział Filologiczny, Katedra Filologii Polskiej, ul. Uniwersytecka 1, 79000 Lwów, Ukraina; e-mail: allakrawczuk@gmail.com.

Termin *język odziedziczony*, jak piszą Ewa Lipińska i Anna Seretny, bliski jest zakresowo terminowi *język domowy*, określającemu:

[...] słuchowo-ustny kod stosowany przez członków rodziny [poza Polską – przyp. A.K.] w podstawowych domenach [...], obejmujących przede wszystkim dom, rodzinę, kościół i/lub społeczność etniczną [Lipińska, Seretny, 2013, s. 2]¹.

Jednak *język odziedziczony*, w odróżnieniu od *języka domowego*:

[...] ewoluuje, ponieważ jest uczony w szkołach polskich i dąży się od tego, aby nie różnił się od standardowej odmiany polszczyzny. Dla uczniów uczęszczających do polskich placówek edukacyjnych na obczyźnie, gdzie korzystają z (dalszego) kształcenia w zakresie przedmiotu *język polski* oraz innych, takich jak: historia, geografia, religia, polszczyzna jest więc *językiem odziedziczonym*, inaczej *ojczystym jako drugim* [Lipińska, Seretny, 2013, s. 3].

Inny stosowany w literaturze przedmiotu termin – *język dziedziczony* – wydaje się bardziej odpowiedni do sytuacji na Ukrainie, gdzie młodzież nie zawsze wynosi z domu dobrą znajomość polszczyzny (trudno więc właściwie mówić o jej odziedziczeniu), choć po starszych członkach rodziny, często dziadkach, ją dziedziczy [por. np. Zelins'ka, 2018, s. 63]. Dobrą znajomość języka polskiego dzieci i osoby młode zdobywają najczęściej w placówkach edukacyjnych. Są też takie dzieci, które od podstaw uczą się w szkołach języka polskiego² (ale nie jako obcego – czują bowiem więź z polszczyzną jako językiem swojej mniejszości narodowej). A ponieważ w pojęciu *dziedziczenie* zawiera się presupozycja ciągłości i trwania, to i termin *język dziedziczony* nie jest w analizowanej sytuacji najwłaściwszy. Lepszy wydaje się termin *język przodków*, gdyż obejmuje on swoim zakresem wszystkie grupy młodzieży polskiego pochodzenia, niezależnie od stopnia znajomości języka polskiego przed rozpoczęciem jego systematycznej nauki poza domem. Obecnie język przodków na Ukrainie ma bardzo wyraźne cechy bilingwizmu, gdyż wpływa na niego język ukraiński, a czasami też rosyjski (bezpośrednio lub za pośrednictwem ukraińskiego).

Podstawowym źródłem materiału badawczego użytego na potrzeby niniejszego artykułu stał się właśnie język młodzieży uczęszczającej do polskich szkół na Ukrainie (tzw. szkół sobotnich). Na potrzeby badań opracowano kilka typów ankiet. W ankiecie I 46 osób – uczniów szkół sobotnich – udzieliło odpowiedzi na pytania otwarte dotyczące ich świadomości z zakresu używania trzech typów zwrotów grzecznościowych³. W ankiecie II 238 respondentów – również uczniów placówek

¹ Por. też termin *język familijny* [Handke, 1995].

² Tzw. nowi użytkownicy języków mniejszości, którzy nie wynieśli znajomości języka swojej mniejszości narodowej z domu, ale zaczęli uczyć się go poza rodziną [zob. np. Dołowy-Rybińska, 2017].

³ Były to następujące pytania: 1) „Jak myślisz, dlaczego na Ukrainie osoby polskiego pochodzenia w sytuacjach rozmów oficjalnych, publicznych zwracają się często do innych na

edukacyjnych – zaznaczyło swoje odpowiedzi-reakcje na zaproponowaną sytuację komunikacyjną⁴. Z kolei w ankiecie III, przeprowadzonej wśród młodzieży szkolnej (82 osoby), sytuacje komunikacyjne dotyczyły wyłącznie składania gratulacji i życzeń (zaproponowano 15 takich sytuacji). Uwzględniono również wyniki stu ankiet wyboru wielokrotnego (IV)⁵ (wypełnionych tym razem przez respondentów w różnym wieku), które posłużyły jako jeden z pierwszych „sygnałów” do zorientowania się, które formy grzecznościowe sprawiają osobom polskiego pochodzenia na Ukrainie najwięcej kłopotów komunikacyjnych. Tak więc łącznie zbadano wyniki ankiet uzyskanych od 466 respondentów. W analizach uwzględniono także teksty uczniowskie – zarówno ustne, jak i pisane, oraz pisane przez przedstawicieli Polonii teksty z gazet polskojęzycznych ukazujących się na Ukrainie⁶.

Spośród form grzecznościowych do analizy wybrane zostały trzy rodzaje zwrotów czy zjawisk etykietalnych: zwracanie się do adresata na *pan/pani* + imię, np. *pani Mario!*, w sytuacji oficjalnego kontaktu językowego; wyrażanie gratulacji i życzeń za pomocą struktur zawierających performatywy *witam* i *pozdrawiam* lub słowa od nich pochodne, typu *pozdrowienia* czy *witania*, np. *Witam z urodzinami!*; nadużywanie słów *pan/pani* przed nazwą własną w strukturach referujących, realizowanych głównie w prasowych tekstach informacyjnych, np. *Prezesem Izby został Jacek Piechota, były minister gospodarki, a ze strony ukraińskiej pan Oleg Dubynin* („Kurier Galicyjski” 2010, nr 19(119)). Wybrano je⁷, ponieważ

pan/pani + imię, np. *Pani Mario?*”; 2) „Jak myślisz, dlaczego czasem, gdy na Ukrainie pisze się po polsku (np. w polskich gazetach) o ludziach, dodaje się słowo *pan* lub *pani* przed ich imieniem i nazwiskiem, np. *Do Polski przyjechał prezydent Ukrainy pan Petro Poroszenko?*”; 3) „Jak myślisz, dlaczego osoby polskiego pochodzenia na Ukrainie często mówią *Witam!* lub *Pozdrawiam!* w przypadku świąt, urodzin lub imienin?”.

⁴ Na przykład: „Jesteś uczniem szkoły sobotniej lub innej polskiej szkoły na Ukrainie. Twoja nauczycielka (Maria Kowalska) prowadzi lekcję. Zwróć się do niej”. Inne sytuacje komunikacyjne, które uwzględniono w niniejszych badaniach, dotyczyły składania gratulacji i życzeń.

⁵ Przykład testu wyboru: „W oficjalnym liście urzędowym, po zaznaczeniu danych nadawcy i odbiorcy, wpisujemy bezpośredni zwrot adresatywny w postaci: a) Szanowny Panie Wroński!, b) Szanowny Panie Jarosławie!, c) Szanowny Panie!, d) Szanowny Panie Jarosławie Wroński!”.

⁶ Przeanalizowano teksty następujących gazet polskiej mniejszości narodowej na Ukrainie: „Gazeta Lwowska”, „Kurier Galicyjski”, „Lwowskie Spotkania”, „Dziennik Kijowski”, „Mozaika Berdyczowska”, „Gazeta Polska”, „Słowo Polskie”, „Monitor Wołyński”, „Polonia Charkowa”, „Gazeta Polska Bukowiny”.

⁷ Wyłoniono je na podstawie: 1) wyników wspomnianej ankiety wyboru wielokrotnego (IV) przeprowadzonej wśród użytkowników polszczyzny przodków (w różnym wieku), która wskazała na zagadnienia grzecznościowe najbardziej problematyczne dla osób polskojęzycznych na Ukrainie; 2) obserwacji języka ustnego osób pochodzenia polskiego na Ukrainie (w różnym wieku); 3) analizy form grzecznościowych używanych w gazetach polskiej mniejszości narodowej na Ukrainie; 4) badania typowych błędów w zakresie polskiej etykiety językowej, popełnianych

reprezentują najbardziej typowe cechy dyferencjalne⁸ polskiej etykiety językowej realizowanej w polszczyźnie przodków na Ukrainie⁹.

Rozważania na zaproponowany w tytule temat należy poprzedzić analizą kluczowego terminu *świadomość językowa*, który bywa różnie traktowany w poszczególnych źródłach. Przykładowo: *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, definiując świadomość językową jako „zdolność formułowania sądów o wyrażeniach językowych (np. o ich poprawności czy walorach stylistycznych) i o stosunkach zachodzących między nimi (takich, jak synonimia, sprzeczność)”, odsyła do zakresowo bliskiego terminu *intuicja językowa*. W tym znaczeniu świadomość językowa – w różnym stopniu rozwinięta – charakteryzuje każdego użytkownika języka [Polański, 2003, s. 590]. W *Encyklopedii języka polskiego* świadomość językową jako „ogół poglądów jednej osoby, grupy społecznej lub szerszej zbiorowości na język, a także ogół postaw wobec niego i emocji z nim związanych”, dzieli się na:

1. wiedzę o języku (intuicyjną, szkolną, rzadziej naukową), 2. kompetencję językową, czyli zdolność do właściwej selekcji środków językowych, adekwatnych do celu wypowiedzi, jej charakteru, stylu, adresata, oraz 3. ocenę ich akceptowalności fonetycznej, gramatycznej, logicznej, kulturowej itd., czyli poczucie językowe [Urbańczyk, Kucala, 1999, s. 394].

W literaturze przedmiotu proponuje się – ujęte w odpowiednich terminach – odróżnienie świadomości lingwistycznej od świadomości językowej. Pojęcie *świadomość lingwistyczna* nawiązuje do przytoczonego wcześniej pierwszego znaczenia zawartego w *Encyklopedii języka polskiego*, a termin *świadomość językowa* do drugiego i trzeciego znaczenia. Marian Bugajski określa świadomość lingwistyczną jako znajomość „zasad budowy i rozwoju języka oraz reguł dotyczących posługiwania się nim”, a świadomość językową jako „używanie języka, z którego osoba posługująca się nim zdaje sobie sprawę, nawet jeśli brak jej językoznawczego przygotowania” [Bugajski, 2006, s. 48].

przez Ukraińców uczących się języka polskiego jako obcego; udowodniono bowiem, że większość błędów – nie tylko pragmalingwistycznych – w polszczyźnie przodków na Ukrainie i w języku polskim jako obcym jest wspólna jako skutek interferencyjnego wpływu wschodniosłowiańskiego.

⁸ Warto zauważyć, że badane zjawiska – z perspektywy normy ogólnopolskiej – mają różny status. Gratulacje i życzenia typu *Witam z urodzinami!* itp. są niepoprawne w języku polskim, dwa pozostałe typy zjawisk są poprawne, ale różnią się stopniem dystansu (*Pani Mario!*) lub uwarunkowaniem sytuacyjnym (*pan prezydent; pan Oleg Dubynin*).

⁹ Cechy swoiste polskiej grzeczności językowej na Ukrainie wyróżnia się na podstawie odniesienia do materiałów zawartych w monografiach i słownikach, a także w licznych artykułach o polskiej etykietce językowej w kraju – np. pracach Małgorzaty Marcjanik [2002; 2014] oraz innych autorów. Uwzględniono też publikacje ukraińskich badaczy dotyczące grzeczności językowej na Ukrainie [np. Bohdan, 1998; Radewycz-Wynnyc'kyj, 2001; Skab, 2008].

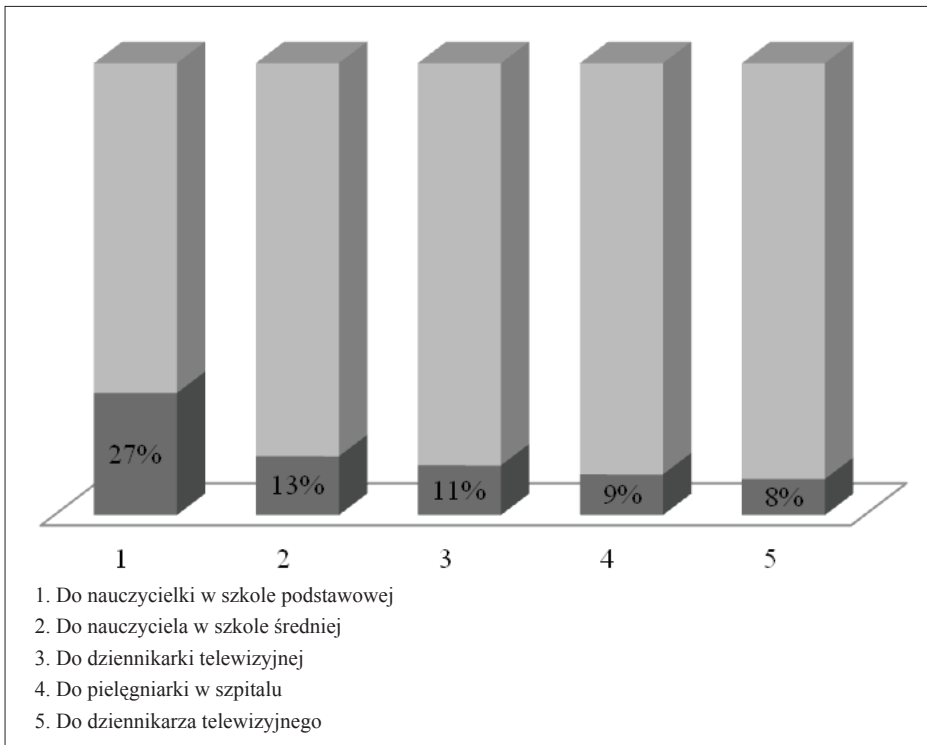
Świadomość językowa zawiera zatem komponent kompetencyjny (por. znaczenie drugie w *Encyklopedii języka polskiego*) oraz komponent przekonaniowy (por. znaczenie trzecie). W definicjach świadomości językowej pochodzących z różnych źródeł naukowych jeden z tych komponentów może być bardziej eksponowany, por. np. kompetencyjny: „znajomość języka charakteryzująca jego użytkowników, pozwalająca im na swobodne władanie językiem ojczystym” [Bugajski, 2006, s. 47]. W przytoczonej na początku naszych rozważań definicji zawartej w *Encyklopedii językoznawstwa ogólnego* uwypukla się komponent ocen i sądów użytkowników na temat języka [Polański, 2003, s. 590]. Podobnie ujmuje świadomość językową Andrzej Markowski. Według niego jest to „ogół poglądów na język i sądów o języku, które są [...] zwerbalizowane i w miarę stałe” [Markowski, 2011, s. 94]. W specjalistycznych opracowaniach naukowych można odnaleźć jeszcze inne ujęcia świadomości językowej¹⁰.

Z pojęciem świadomości językowej w jej dwóch podstawowych aspektach – kompetencyjnym i przekonaniowym – wiąże się pojęcie świadomości normatywnej. Jest ona najbardziej tradycyjnie rozumianym wymiarem świadomości językowej [zob. np. Maćkowiak, 2012, s. 11–14]. Jak piszą Magdalena Steciąg i Marian Bugajski: „Świadomość językowa tradycyjnie rozpatrywana jest w [...] ścisłej zależności od pojęcia normy językowej (wręcz jako świadomość normy [...])” [Steciąg, Bugajski, 2012, s. 5]. Osoba posługująca się językiem ma z jednej strony pewne przekonania na temat jego poprawności i stosowności w określonych użyciach (przy czym oceniać może zarówno język innych ludzi, jak i swój własny), z drugiej zaś sama – przez realizowany przez siebie język – przedstawia pewien stopień umiejętności i sprawności językowych. Właśnie z tych dwóch perspektyw analizowana jest dalej świadomość językowa/normatywna osób polskiego pochodzenia, mieszkających na Ukrainie i posługujących się polszczyzną. Z ankiet proponujących reakcje na sytuacje komunikacyjne (II, III) oraz wielokrotnego wyboru (IV) wyłania się stopień kompetencji użytkowników w zakresie form grzecznościowych wybranych do analizy. Natomiast świadomość językowa/normatywna w aspekcie przekonaniowym badana jest na podstawie ankiety I, zawierającej pytania o przyczyny użyć określonych zwrotów językowych w badanym środowisku. Z odpowiedzi na te pytania można czerpać także pewne informacje o kompetencji użytkowników, a nawet – częściowo – o ich wiedzy na badany temat (czyli również o elementy świadomości lingwistycznej).

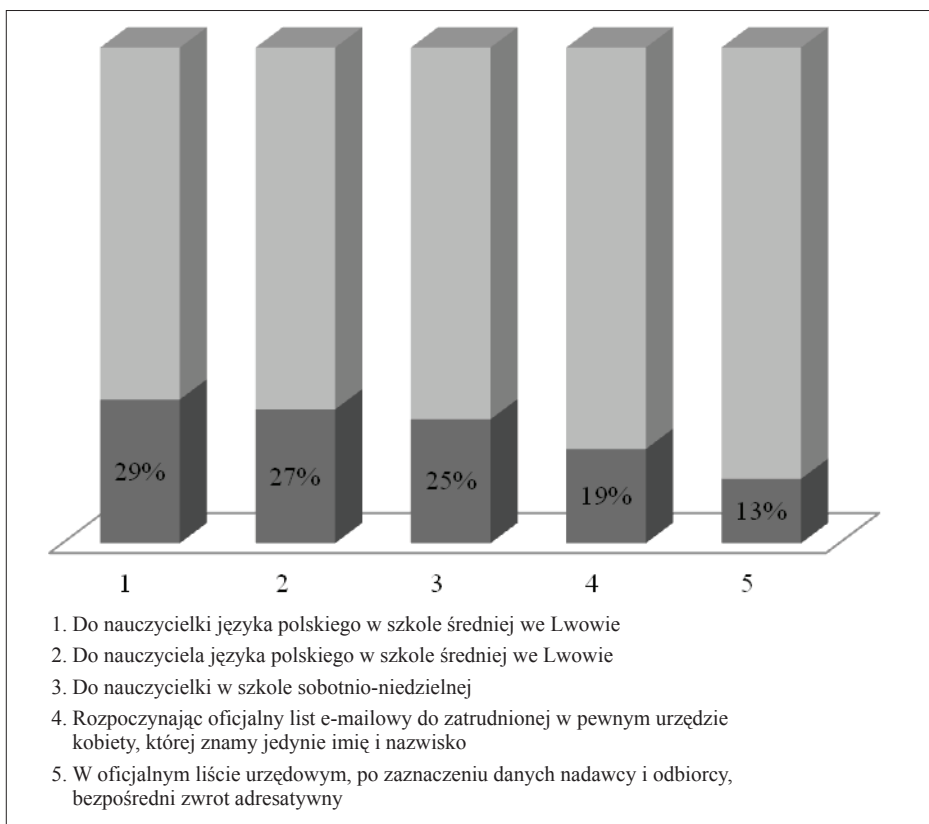
¹⁰ Na przykład normatywne, opisowo-rejestrujące, psycholingwistyczne, socjolingwistyczne, kulturowo-antropologiczne [Maćkowiak, 2012], por. też przeciwstawienie świadomości językowej świadomościom: komunikacyjnej oraz dyskursywnej [Bugajski, Steciąg, 2012].

2. ZWRACANIE SIĘ NA *PAN/PANI* + IMIĘ

Ankieta wyboru wielokrotnego (IV) wykazała, że osoby polskiego pochodzenia na Ukrainie (w różnym wieku) traktują formę zwracania się na *pan/pani* + imię za uniwersalny zwrot grzecznościowy, nadający się do każdej sytuacji komunikacyjnej, w tym oficjalnej. Zauważmy, że ankieta jest skonstruowana w ten sposób, że zawiera stosowną do sytuacji formę (inną niż *pan/pani* + imię, np. *proszę pani* – do nauczycielki w szkole podstawowej, *panie profesorze* – do nauczyciela w szkole średniej, *pani redaktor* – do dziennikarki w studiu i inne). Mimo to niewłaściwa wersja zwracania się na *pan/pani* + imię bywa wybierana. Odpowiedź *pan/pani* + imię była najczęściej wybierana w sytuacji zwracania się do nauczycieli szkolnych, szczególnie jeśli chodzi o środowisko polskie na Ukrainie (por. wykresy 1 i 2, ilustrujące sytuacje, w których, zdaniem respondentów, stosowne jest zwracanie się na *pan/pani* + imię).

WYKRES 1. Zwracanie się na *pan/pani* + imię w realiach dotyczących Polski

WYKRES 2. Zwracanie się na *pan/pani* + imię w środowisku polskim na Ukrainie

Wyniki ankiety IV świadczą o dość dużych brakach kompetencyjnych. Podkreślmy, że w ankiecie pytano o to, jak powinno się zwracać (a nie jak *pan/pani* się zwraca) w określonych sytuacjach. W związku z tym przewidziano odpowiedź odzwierciedlającą znajomość wzorca i niedopuszczającą innych motywów rzeczywistego używania określonych struktur (o czym mowa dalej). Jak widać, ta znajomość nie jest zadowalająca, gdyż respondent nie zawsze potrafi wybrać właściwą wersję spośród przytoczonych.

W ankiecie II, zawierającej pytania otwarte (a więc bez gotowych odpowiedzi), już zdecydowanie więcej, bo aż 42% uczniów-respondentów (w 101 spośród 328 ankiet), zwróciło się do nauczycielki szkoły sobotniej *pani Mario/pani Maria*. Dane te dokładniej ilustrują stan świadomości językowej rozumianej w aspekcie

kompetencyjnym niż ten wynikający z ankiety IV, gdyż respondentom nie narzuca się żadnych odpowiedzi ani nie podpowiada się wersji właściwej.

Można jednak założyć, że użytkownik polszczyzny przodków nie musi realizować dokładnie takiego samego skryptu kulturowego jak w polszczyźnie ogólnej, a może przyjąć normę obowiązującą w jego środowisku językowym¹¹. Można bowiem zauważyć, że zarówno w ankiecie II, jak i w drugiej części ankiety IV (wykres 2), w których badana jest etykieta językowa realizowana w środowisku osób polskiego pochodzenia na Ukrainie, respondenci świadomie podają lub wybierają wersję *pan/pani* + imię. Motywem zaznaczenia tej właśnie formy adresatywnej może być na przykład uznanie jej stosowności w sytuacjach kontaktowania się w lokalnej wspólnotie komunikatywnej. Aby zgłębić możliwe motywacje tego typu, badanym uczniom zaproponowano udzielenie odpowiedzi na wspomniane wcześniej pytanie ankiety I: „Jak myślisz, dlaczego na Ukrainie osoby polskiego pochodzenia w sytuacjach rozmów oficjalnych, publicznych zwracają się do innych często na *pan/pani* + imię, np. *Pani Mario!*?”.

Zakładamy, że rzeczywiste przyczyny użycie tego typu to z jednej strony – wspomniany brak kompetencji w zakresie normy ogólnopolskiej i wynikające z niego przekonanie, że adresatyw *pan/pani* + imię jest typowy dla polszczyzny realizowanej w kraju, a z drugiej – interferencyjne oddziaływanie dominującego języka ukraińskiego, ponieważ na Ukrainie – przynajmniej na zachodzie i w centrum – występuje odpowiedni zwrot ukraiński typu *Пані Маріє!* (obok funkcjonującego od lat zwrotu adresatywnego typu imię + imię ojcowskie, np. *Маріє Володимирівно!*), który nie razi w sytuacjach oficjalnego kontaktu językowego w życiu społecznym Ukrainy. Wpływ tej struktury ukraińskiej na miejscową polszczyznę może być wzmocniony świadomością „polskości” słów *pan, pani*. Uchodzą one za typowo polskie¹², a także za „zawsze grzeczne”.

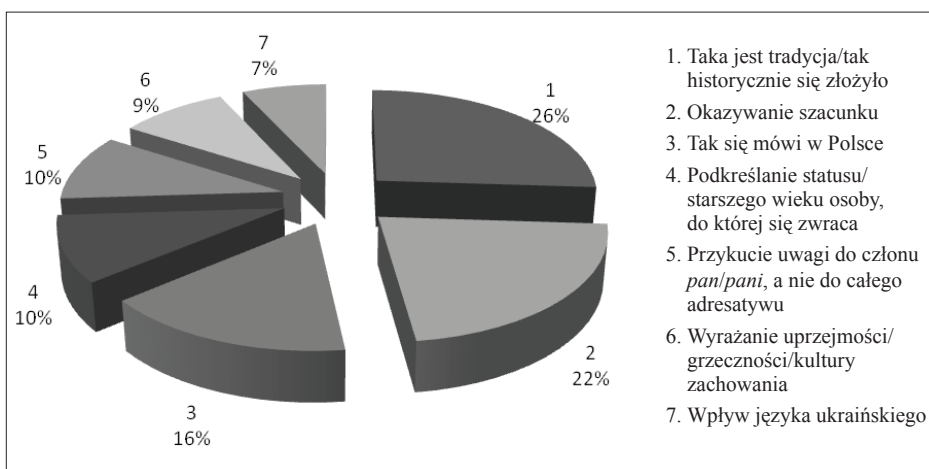
¹¹ Można też uznać, że polszczyzna przodków ma swoją własną normę językową, odmienną od normy ogólnopolskiej [por. Kucala, 1998 i rozwój tej idei w: Krawczuk, 2012].

¹² Por. na przykład fragmenty tekstów pochodzących z gazet polonijnych, w których obok tytułu, imienia i nazwiska polskiego prezydenta jest słowo *pan*, a nie ma go przed tytułem, imieniem i nazwiskiem prezydenta ukraińskiego: 1) *Президент Польщі мотивував це прийняттям нещодавно рішенням Конституційного Суду України, який підтвердив право Леоніда Кучми претендувати на президентство втретє [...] За словами пана Квасневського [...] і це також розуміє Леонід Кучма. Пан Квасневський виключив можливість [...]* („Gazeta Polska” 2004, nr 1(41); 2) *Оczywiście, na czele delegacji jest pan Prezydent RP Lech Kaczyński. [...] Z całej Ukrainy przybywa 350 gości oficjalnych, na czele z Prezydentem Wiktorem Juszczenką* („Gazeta Lwowska” 2006, nr 18(354)). Por. podobne przeciwstawienie na przykładzie innych osób niż prezydenci państw: *Potem ta ekspozycja wyjedzie na pół roku do Polski, najpierw do muzeum w Radomiu. Pan dyrektor Pulnar zadbał o stronę finansową. [...] – Kto jest autorem idei organi-*

Stąd, jak się wydaje, wynika mniejsze przywiązywanie wagi użytkowników do tego, którego wyrazu użyje się po *pan* – imienia, nazwiska czy rzeczownika tytułarnego. Najważniejsze dla nich jest, aby struktura adresatywna zawierała zawsze – ich zdaniem – „grzeczne”, dodające szacunku, typowo polskie słowo *pan* lub *pani*. Można też założyć, że jeśli użytkownik polszczyzny przodków zna ogólnopolską normę pragmatycznojęzykową, a mimo wszystko używa w sytuacjach oficjalnego kontaktowania się w ramach lokalnej wspólnoty zwrotów adresatywnych *pan/pani* + imię, to czyni to w celu zmanifestowania szczególnego, „ciepłego”, mniej dystansowego typu relacji w ramach wspólnoty – czegoś w rodzaju więzi wspólnotowej.

Przeprowadzona wśród uczniów ankieta I potwierdziła niektóre z tych założeń badawczych, a co ważniejsze – ukazała ich swoistą hierarchię w świadomości młodzieży.

Aspekt przekonaniowy świadomości językowej badanych uczniów w zakresie stosowania w sytuacjach oficjalnych adresatywu *pan/pani* + imię przedstawia się następująco (wykres 3):

WYKRES 3. Przekonania badanych o używanym zwrocie adresatywnym *pan/pani* + imię

zacji tej wystawy? – *Pan Pułnar z Radomia, ale „mózgiem”* wszystkiego, co tu widać, jest *dyrektor Lwowskiej Galerii Sztuki Borys Woźnicki* („Gazeta Lwowska” 2006, nr 13(349)). Por. także różnice w dwujęzycznych wersjach tego samego fragmentu tekstu: – *Panie Juriju, zrealizował Pan udany projekt – kalendarz „Poznaj naszych”* zawierający wizerunki znanych *Ukraińców* / – *Юрїю, Ви реалїзували успішний проєкт – календар „Знай наших” з ілюстраціями відомих українців* („Monitor Wołyński” 2017, nr 6).

Na trzech najwyższych pozycjach znalazły się motywacje:

1) tradycji używania tych zwrotów (nie zawsze jednak z wypowiedzi ankietowanych można dowiedzieć się, czy chodzi o tradycję ogólnopolską, czy też miejscową), np. *Myślę, że tak mówili rodzice i dziadki*¹³, *że to jakiś zwyczaj* (chłopiec, 15 lat, Nowy Rozdół);

2) ich wagi w okazywaniu szacunku dla adresata, np. *Myślę, że to jest zwracanie się do nieznannej lub czcigodnej osoby* (chłopiec, 17 lat, Boryslaw);

3) wzorowanie się na odpowiednich wzorcach językowo-kulturowych w Polsce, np. *Ponieważ ludzie w Polsce robią tak samo* (Użhorod).

Tak prezentuje się świadomość przekonaniowa młodych użytkowników polszczyzny przodków na Ukrainie.

Z badań ankietowych wynika, że młodzież polskiego pochodzenia na Ukrainie uważa zwracanie się na *pan/pani* + imię za typowo polskie (26%), używane w Polsce (16%) i raczej nie dostrzega w tym zakresie wpływu języka ukraińskiego (tylko 7% wskazuje na możliwy wpływ ukraiński, np.: *Myślenie dla tego że to jest mowna tradycja mojego kraju* (chłopiec, 15 lat, Użhorod)). Dodajmy, że użytkownicy często skupieni są na słowach *pan* lub *pani* jako typowo polskim sposobie zwracania się, nie przywiązując wagi do dalszego występowania imienia (10%), np.: *Bo w osób polskiego pochodzenia już tradycja taka jest: mówić na „pan” czy „pani”* (dziewczyna, 13 lat, Nowy Rozdół). Nie ma w wypowiedziach respondentów komentarzy, które wskazywałyby na ich świadomość specjalnej funkcji tych adresatywów – tworzenia szczególnej więzi wspólnotowej. Część ankietowanych uważa jednak, że badane zwroty grzecznościowe są tradycyjnie używane na tych terenach. Z ankiet wynika, że respondenci dostrzegają funkcjonalność tych adresatywów („okazywanie szacunku” – 22% + „wyrażanie uprzejmości/grzeczności/kultury zachowania” – 9%). Należy jednak podkreślić, że o funkcjonalności badanego adresatywu można mówić tylko wówczas, gdy dyskurs ograniczony jest do wewnątrzwspólnotowego. Przecież gdyby odbiorcą oficjalnego zwracania się na *pan/pani* + imię był adresat niebędący przedstawicielem badanej wspólnoty, forma taka, zawierająca imię, a nie na przykład rzeczownik tytułarny, posłużyłaby do spoufalania relacji, a więc nie spełniłaby zamierzonej funkcji.

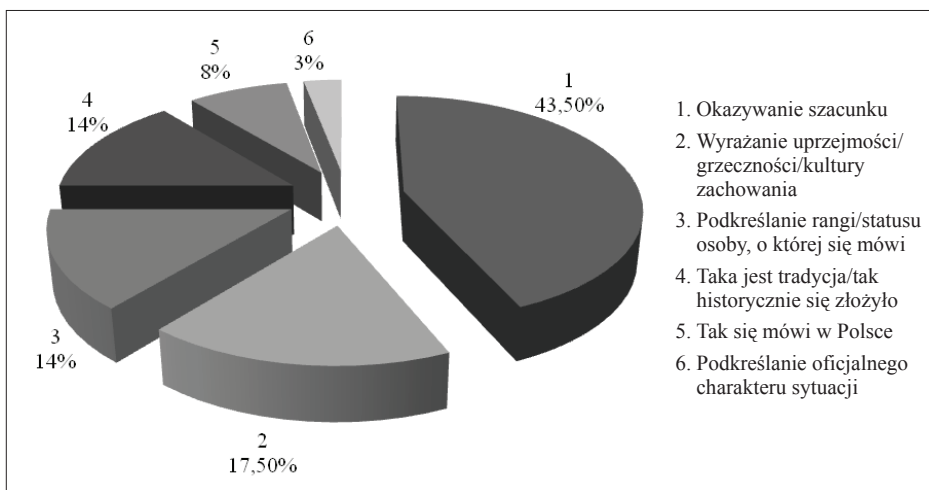
3. WYRAZY *PAN/PANI* PRZED ANTROPONIMAMI W UŻYCIACH REFERUJĄCYCH

Badania na temat konieczności używania słów *pan, pani* w strukturach referujących prasowych tekstów informacyjnych (typu *wizytę złożył pan Jan Kowalski*)

¹³ Wypowiedzi uczniowskie przytaczane są w oryginale, bez poprawiania odstępstw od norm językowych.

wykazały, że ponad połowa (58%) respondentów udzielających odpowiedzi na pytania ankiety wyboru¹⁴ uważa, że słowa te w podanych strukturach są potrzebne. Bardziej przekonujące pod względem świadomości jako kompetencji w tym zakresie są dane otrzymane na podstawie analizy polskojęzycznych tekstów prasowych ukazujących się na Ukrainie [Krawczuk, 2013] – używanie tego typu struktur jest najwyraźniejszą cechą grzecznościową polszczyzny gazet. Dostrzeżono, że autorzy tekstów, używając przed antroponimem słowa *pan* lub *pani*, czynią to z reguły, by wykazać się grzecznością, wyrazić szacunek wobec nazywanej osoby. Wydaje się, że schemat deprecjonowania przez stosowanie słów *pan*, *pani* przed nazwami własnymi osób znanych, o wysokim statusie¹⁵ nie jest w badanym środowisku znany.

Uzyskane na podstawie ankiety I dane o świadomości językowej w tym zakresie wskazują, że motywacją do używania słów *pan*, *pani* w składzie antroponimicznych struktur referujących jest przekonanie użytkowników, iż słowa te wyrażają szacunek. Dokładne wyniki zaprezentowano na wykresie 4.

WYKRES 4. Przekonania badanych o użyciach referujących słów *pan*, *pani*

Tak jak w poprzednio analizowanym przykładzie z adresatywem zawierającym imię, w sytuacji użycia referujących słów *pan/pani* w prepozycji antroponimów

¹⁴ Zaproponowano wybór spośród następujących wersji, które mogą pojawić się w informacyjnym tekście gazety: a) *Pan prezydent Kowalski przebywa w Kijowie*, b) *Pan Jan Kowalski, prezydent Polski, przebywa w Kijowie*, c) *Jan Kowalski, pan prezydent, przebywa w Kijowie*, d) *Jan Kowalski, prezydent Polski, przebywa w Kijowie*, e) *Jan Kowalski przebywa w Kijowie*.

¹⁵ Pisze o tym wielu polskich badaczy, najszczegółowiej Marek Łaziński [2006].

można mieć wątpliwości dotyczące funkcjonalności stosowanych form językowych z perspektywy odbiorcy spoza wspólnoty. Wysoka ranga kryterium funkcjonalnego („okazywanie szacunku” – 43,5% + „wyrażanie uprzejmości/grzeczności/kultury zachowania” – 17,5%) sprawdza się raczej tylko w środowisku polonijnym, nie zaś w społeczności językowej w Polsce, świadomej normy w tym zakresie¹⁶.

Zastanawiając się nad używaniem struktur referujących, badani – tak samo jak w sytuacji zwracania się na *pan/pani* + imię – przywiązują wagę do kluczowych słów *pan* i *pani* jako nośników konotacji grzeczności, szacunku, polskości, np.: *Myślę, że to jest znak osoby kulturalnej* (chłopiec, 17 lat, Borysław); *To oznacza szacunek. Także to oznacza, że osoba jest bardzo szanowana* (chłopiec, 15 lat, Borysław), *Bo w Polsce ludzie zwracają się do innych ludzi z szacunkiem. To jest zgodne z zasadami kultury języka polskiego* (dziewczyna, 13 lat, Stryj). W użyciach tego typu dostrzegają także okazywanie szacunku dla ludzi szczególnie zasłużonych, o wysokim statusie społecznym (14%, np. *Dlatego że to oznacza szacunek do osoby, albo to, że ona ma jakąś rangę* (dziewczyna, 15 lat, Nowy Rozdół)), co jest jednak sprzeczne z normą grzecznościową w kraju. Im bowiem wyższy status referenta struktur antroponimicznych poprzedzonych wyrazem *pan* lub *pani* (ale bez tytułu funkcyjnego), tym bardziej deprymujący jest wydźwięk tych struktur [Łaziński, 2006, s. 89].

4. WYRAZY WITAM, POZDRAWIAM W GRATULACJACH I ŻYCZENIACH

Typową cechą grzeczności językowej w polszczyźnie na Ukrainie jest wyrażanie gratulacji i życzeń za pomocą autonomicznie występujących performatywów *Witam!*, *Pozdrawiam!* czy też zwrotów bardziej rozbudowanych, zawierających te słowa i rzeczowniki od nich pochodne (*pozdrowienia, powitania, przywitania*). Utrwalenie tego zwyczaju związane jest z wpływem języków wschodniosłowiańskich, w których wyrazy ukr. *вітаю, поздоровляю*, ros. *поздравляю* używane są najczęściej w sytuacjach, które odpowiadają polskim życzeniom i gratulacjom¹⁷.

¹⁶ Nie wszyscy Polacy w kraju znają zasady normatywne dotyczące referujących użyć słów *pan, pani* przed antroponimami. Świadczą o tym na przykład pytania kierowane do internetowych poradni językowych.

¹⁷ Oznaczają one ‘gratulować’ lub bywają używane na początku aktu życzeniowego jako jego wprowadzenie. Według danych leksykograficznych interesujące nas znaczenie ukraińskiego *вітає (вітає)* to ‘wyrażać komuś poczucie radości, zadowolenia z okazji jakiegoś wydarzenia, sukcesu i in.’, co raczej odpowiada znaczeniu polskiego wyrazu *gratulować*. Z części ilustracyjnej słownika wynika, że *вітає (вітає)* można nie tylko z okazji jakiegoś sukcesu lub wydarzenia, do którego przyczynił się solenizant, lecz także z okazji święta kalendarzowego. Ukraińskie gratulacje w formie

W ankiecie wyboru wielokrotnego (IV)¹⁸ połowa respondentów wskazała zwroty zawierające słowa *witam*, *pozdrawiam* – oznacza to, że połowa ankietowanych nie radzi sobie z wyborem właściwej odpowiedzi spośród zaproponowanych.

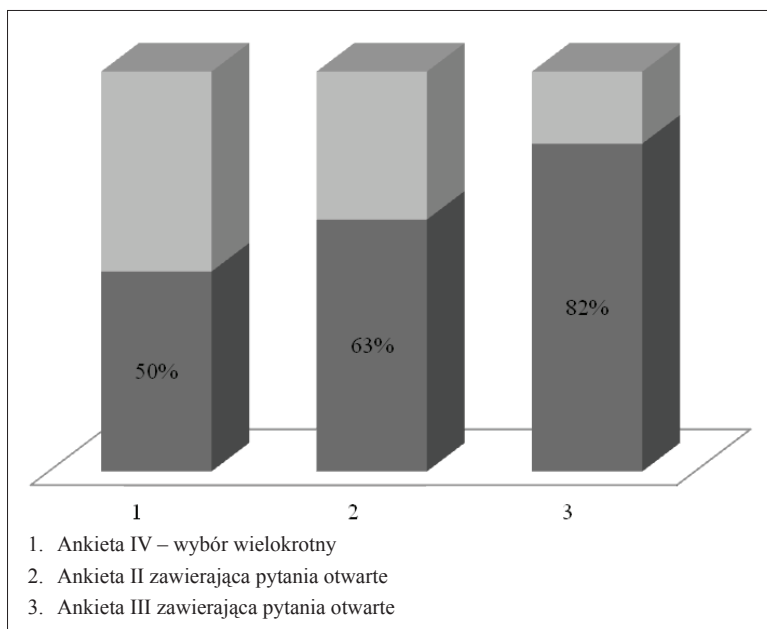
W przypadku gdy zachodzi potrzeba samodzielnego wyprodukowania aktu gratulacyjnego lub życzeniowego (ankiety II i III, zawierające sytuacje, na które powinno się zareagować), badani uczniowie, mimo że w szkołach na pewno uczą się ich odpowiedniej normy pragmatycznej, nadal mają kłopoty.

W trzech pytaniach ankiety II (258 respondentów) dotyczących gratulacji i życzeń odpowiedzi zawierających słowo *witam* lub pochodne (np. *witania*, *powitania*, *przywitania*) udzieliło 125 respondentów (52,5%), odpowiedzi zawierających słowa *pozdrawiam* lub pochodne 25 respondentów (10,5%), a odpowiedzi, które nie zawierały słów *witam* i *pozdrawiam* lub pochodnych, udzieliło 88 respondentów (37%). Łącznie 63% odpowiedzi zawierało słowa *witam* i *pozdrawiam* wobec 37% innych odpowiedzi (z reguły też niewłaściwych, np. podawano gratulacje z okazji imienin lub urodzin czy świąt kalendarzowych).

Ankieta III (82 respondentów) wykazała, że – przynajmniej w jednym spośród 15 pytań (a zdarzało się też, że we wszystkich) ankiety w całości poświęconej tematowi życzeń i gratulacji – słowa *witam* lub pochodnych użyło 55 respondentów (67%), *pozdrawiam* lub pochodnych 12 respondentów (15%), a *witam* i *pozdrawiam* lub pochodnych nie użyło 15 respondentów (18%). Łącznie 82% ankietowanych użyło wyrazów *witam* i *pozdrawiam*, a 18% ich nie użyło. Prawie pięciokrotnie częściej występują wyrazy o rdzeniu *-wit-* niż te o rdzeniu *-pozdr-*.

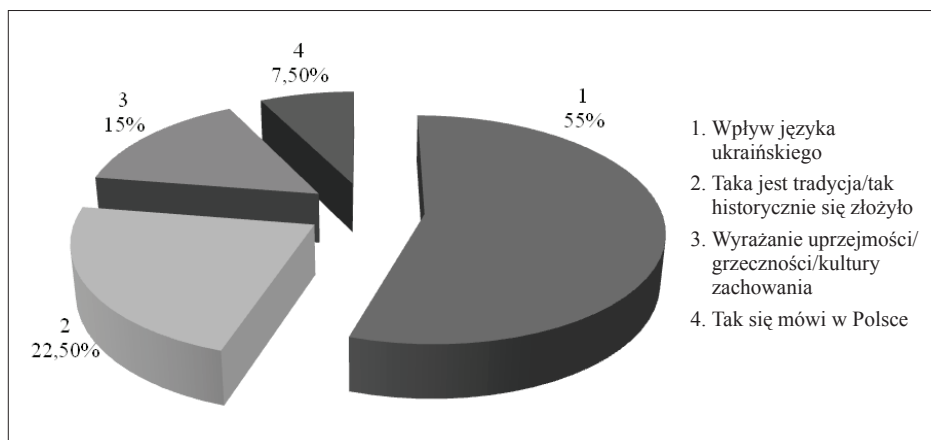
witam mają zatem szerszy zakres niż gratulacje polskie. Rzeczownik odczasownikowy *вітання* jest definiowany jako ‘ustne lub pisemne gratulacje (*поздоровлення*) lub życzenia zdrowia, sukcesów itp.’ (Biłodid, 1970–1980, t. I, s. 686). *Поздравлять* (*поздравляти*) można zaś ‘z okazji jakiegoś radosnego, przyjemnego wydarzenia (urodzin, ślubu, jubileuszu itd.)’. *Поздоровлення* nadawane są ‘z okazji jakiegoś radosnego, miłego wydarzenia (urodzin, ślubu, jubileuszu itd.)’ (Biłodid, 1970–1980, t. V, s. 810–811). Jak widać, w języku ukraińskim granica między gratulacjami i życzeniami jest rozmyta, tych aktów mowy specjalnie się nie odróżnia, a oba ukraińskie performatywy *вітаю*, *поздоровляю*, tak jak rosyjski *поздравляю*, zawierają ponadto treść ‘wyraży pamięci’. To z kolei powoduje hybrydyzację gatunków w polszczyźnie funkcjonującej w otoczeniu ukraińskojęzycznym, np.: *Gratuluję z urodzinami*; *Witam cię* (co może oznaczać: ‘pamiętam, że masz dzisiaj urodziny, cieszę się z tej okazji i życzę ci wszystkiego najlepszego’). Dokładniej na ten temat zob. Krawczuk [2018].

¹⁸ Na przykład: a) *Witam z okazji zdania egzaminu!*; b) *Gratuluję zdania egzaminu!*; c) *Witam ze zdaniem egzaminu!*; d) *Pozdrawiam ze zdaniem egzaminem!*; e) *Zdałeś wreszcie ten egzamin, pozdrawiam!*.

WYKRES 5. Składanie gratulacji i życzeń za pomocą słów *witam*, *pozdrawiam* na podstawie trzech ankiet

Uzyskane dane na temat świadomości językowej w aspekcie przekonaniowym (ankieta I) przemawiają za tym, że spośród trzech zaproponowanych zjawisk grzecznościowych respondenci mają największą świadomość normy ogólnopolskiej i wpływu na ich polszczyznę języka dominującego w odniesieniu do gratulacji i życzeń wyrażanych za pomocą struktur zawierających wyrazy *witam* i *pozdrawiam*. Większość ankietowanych uczniów zdaje sobie sprawę z tego, że realizowany w polszczyźnie na Ukrainie schemat odbiega od wzorca ogólnopolskiego i że przyczyną tego rozżewu jest wpływ języka ukraińskiego lub rosyjskiego, np.: *Bo na Ukrainie jest „Witaju”, a w Rosji „Pozdorovliaju”*. *A trzeba mówić „Skladam życzenia”* (dziewczyna, 14 lat, Nowy Rozdół); *Dlatego, że na Ukrainie „Witam” i „Pozdrawiam” pisze się w sytuacji świąt, urodzin lub imienin, a w Polsce napszykład „Witam Cię, Oksano! Jak się masz?” albo „Pozdrawiam z Ukrainy!”* (dziewczyna, 15 lat, Nowy Rozdół). Szczegółowo ilustruje to wykres 6.

WYKRES 6. Przekonania badanych o używaniu słów *witam*, *pozdrawiam* jako gratulacji i życzeń

Mimo że duża liczba respondentów ma świadomość wpływu języka ukraińskiego (55%), wielu badanych uważa jednak, że gratulacje i życzenia zawierające słowa *witam* i *pozdrawiam* są tradycyjne dla środowiska mniejszości polskiej na Ukrainie (22,5%), np. *Temu że na Ukrainie było dużo Polaków i ono przekazało się z pokolenia w pokolenie* (chłopiec, 14 lat, Stryj), oraz że są to wyrażenia grzeczne i stosowne (15%), np.: *Bo to jest miłe* (dziewczyna, 16 lat, Borysław); *Aby dana osoba była zadowolona* (dziewczyna, 16 lat, Borysław). Podobnie jak w analizowanych wcześniej sytuacjach grzecznościowych wysoką rangę kryterium funkcjonalnego można zaakceptować tylko w ramach środowiska polonijnego, nie zaś w sytuacji, gdy odbiorcą jest przedstawiciel społeczności językowej w Polsce.

Odpowiedź na pytanie, w jakim stopniu założenia badawcze i przedstawione w artykule wstępne wyniki analizy świadomości językowej użytkowników (głównie młodych) polszczyzny przodków na Ukrainie w zakresie stosowania wybranych form grzecznościowych odzwierciedlają rzeczywisty stan tej świadomości, mogą dać zakrojone na o wiele większą skalę badania socjolingwistyczne, szczególnie te ujawniające przekonaniowy aspekt świadomości językowej.

ROZWIĄZANIA SKRÓTÓW

ukr. – ukraiński
ros. – rosyjski

BIBLIOGRAFIA

- BIŁODID Iwan, red., 1970–1980, *Słownik ukrajins'koji mowy*, t. I–II, Naukowa dumka, Kyjiw.
- BOHDAN Switłana, 1998, *Mownyj etyket ukrajinciw: tradycji i suczasnist'*, Ukrajins'kyj naukowo-wyrobnyczyj centr „Ridna mowa”, Kyjiw.
- BUGAJSKI Marian, 2006, *Język w komunikowaniu*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- BUGAJSKI Marian, STECIĄG Magdalena, 2012, *Świadomość językowa, komunikacyjna, dyskursywna*, w: tychże, red., *Świadomość językowa w komunikowaniu*, Uniwersytet Zielonogórski, Zielona Góra, s. 29–39.
- DEMBOWSKA-WOSIK Iwona, 2011, *Kultura jako czynnik motywujący do nauki języka polskiego amerykańskich studentów o polskim pochodzeniu*, „Acta Universitatis Lodzianis. Kształcenie Polonistyczne Cudzoziemców”, t. 18, s. 81–86.
- DOŁOWY-RYBIŃSKA Nicole, 2017, „*Nikt za nas tego nie zrobi*”. *Praktyki językowe i kulturowe młodych aktywistów języków mniejszościowych Europy*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.
- DZIĘGIEL Ewa, 2017, *Odmiany terytorialne i społeczne współczesnego języka polskiego na Ukrainie*, „LingVaria”, t. XII, z. 2(24), s. 199–210.
- HANDKE Kwiryna, 1995, *Polski język familijny. Opis zjawiska*, Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy Polskiej Akademii Nauk, Warszawa.
- KRAWCZUK Ałła, 2012, *Problemy normy języka polskiego w kraju i za granicą (na Ukrainie)*, „Roczniki Humanistyczne”, t. LX, z. 6, s. 133–167.
- KRAWCZUK Ałła, 2013, *Struktury referujące z wyrazami pan/pani w polskojęzycznej prasie na Ukrainie: grzeczność czy niegrzeczność?*, „Acta Universitatis Lodzianis. Kształcenie Polonistyczne Cudzoziemców”, t. 20, s. 119–129.
- KRAWCZUK Ałła, 2018, „*Witam cię z urodzinami*”: *hybrydyzacja gatunków etykietalnych w polszczyźnie na Ukrainie*, w: J. Tambor, red., *Polonistyka na początku XXI wieku. Diagnozy. Koncepcje. Perspektywy*, t. VI, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice, s. 330–344.
- KUCAŁA Marian, 1998, *O polonijnych normach językowych*, „Prace Filologiczne”, t. XLIII, s. 287–294.
- LIPIŃSKA Ewa, SERETNY Anna, 2012, *Między językiem ojczystym a obcym. Nauczanie i uczenie się języka odziedziczonego w chicagowskiej diasporze polonijnej*, Księgarnia Akademicka, Kraków.
- LIPIŃSKA Ewa, SERETNY Anna, 2013, *Nie swój, lecz i nie obcy – język odziedziczony w perspektywie glottodydaktycznej*, w: *Młoda polska emigracja w UE jako*

- przedmiot badań psychologicznych, socjologicznych i kulturowych*, Euro-Emigranci.PL, Kraków, 23–24 IX 2013, s. 1–16, http://www.euroemigranci.pl/dokumenty/pokonferencyjna/seretny_lipinska.pdf (dostęp: 24.11.2018).
- LIPIŃSKA Ewa, SERETNY Anna, 2016, *Język odziedziczony – polszczyzna pokoleń polonijnych*, „Poradnik Językowy”, z. 10, s. 45–61.
- ŁAZIŃSKI Marek, 2006, *O panach i paniach. Polskie rzeczowniki tytułowe i ich asymetria rodzajowo-płciowa*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- MAĆKOWIAK Krzysztof, 2012, *Świadomość językowa – problem definicji*, w: M. Steciąg, M. Bugajski, red., *Świadomość językowa w komunikowaniu*, Uniwersytet Zielonogórski, Zielona Góra, s. 9–27.
- MARCJANIK Małgorzata, 2002, *Polska grzeczność językowa*, Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej, Kielce.
- MARCJANIK Małgorzata, 2014, *Słownik językowego savoir-vivre’u*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- MARKOWSKI Andrzej, 2011, *Świadomość językowa w „Dziennikach” Marii Dąbrowskiej (przyczynek do kształtowania się normy w polszczyźnie I. połowy XX wieku)*, „Język Polski”, R. XCI, z. 2–3, s. 94–102.
- MARTOWICZ Anna, 2014, *Dwujęzyczność w pytaniach i odpowiedziach*, Association for the Promotion of Polish Language Abroad, Edynburg, http://www.polskamacierz.org/wp-content/uploads/2015/02/dwujezycznosc_w_pytaniach_i_odpowiedziach.pdf (dostęp: 15.08.2019).
- POLAŃSKI Kazimierz, red., 2003, *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- RADEWYCZ-WYNNYCKI Jarosław, 2001, *Etyket i kul'tura spilkuwanna*, Wydawnictwo „Społom”, L'wiv.
- SKAB Marian, red., 2008, *Ukrajins'ka systema naimenuwan' adresata mowlennia*, „Ruta”, Czerniwe.
- STECIĄG Magdalena, BUGAJSKI Marian, 2012, *Wstęp*, w: tychże, red., *Świadomość językowa w komunikowaniu*, Uniwersytet Zielonogórski, Zielona Góra, s. 5–6.
- URBAŃCZYK Stanisław, KUCAŁA Marian, red., 1999, *Encyklopedia języka polskiego*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- ZELIŃSKA Marija, 2018, *Komunikatywna kompetencija mołodych nosijich pol'skoji mowy zachidnych oblastej Ukrainy*, Poswit, Drohobycz.

Alla Kravchuk

ŚWIADOMOŚĆ JĘZYKOWA OSÓB POLSKIEGO POCHODZENIA
NA UKRAINIE W ZAKRESIE UŻYWANIA WYBRANYCH
FORM GRZECZNOŚCIOWYCH

Streszczenie

W artykule przeanalizowano świadomość językową w zakresie używania wybranych form grzecznościowych w środowisku użytkowników języka polskiego jako odziedziczonego na Ukrainie. Świadomość językowa rozumiana jest z jednej strony jako kompetencja, a z drugiej jako przekonania na tematy języka. Oba te aspekty zostały uwzględnione w analizie czterech typów ankiet (466 respondentów) oraz tekstów ustnych i pisanych, stworzonych przez użytkowników badanej polszczyzny. Przeanalizowano trzy typy zwrotów grzecznościowych, które mają najwyraźniejsze cechy specyficzne funkcjonowania w polszczyźnie na Ukrainie w porównaniu z językiem ogólnopolskim: zwracanie się do adresata w sytuacji oficjalnej na *pan/pani* + imię, np. *pani Mario!*; wyrażanie gratulacji i życzeń za pomocą struktur zawierających performatywy *witać* i *pozdrawiać*, np. *Witam z urodzinami!*; nadużywanie słów *pan/pani* przed nazwą własną w strukturach referujących, realizowanych głównie w prasowych tekstach informacyjnych, np. *Prezesem Izby został Jacek Piechota, były minister gospodarki, a ze strony ukraińskiej pan Oleg Dubynin*. Badania wykazały, że świadomość dotycząca wszystkich trzech typów struktur grzecznościowych jest dość słaba w aspekcie kompetencyjnym, natomiast w aspekcie przekonaniowym użytkownicy polszczyzny przodków najbardziej uświadamiają sobie niestosowność słów *witam* i *pozdrawiam* w gratulacjach i życzeniach. Ujawniono kilka rodzajów motywacji skłaniających użytkowników do używania trzech wspomnianych typów struktur.

LANGUAGE AWARENESS OF PEOPLE OF POLISH DESCENT LIVING
IN UKRAINE IN THE USE OF SOME POLITE FORMS

Summary

The author of the article analyzes language awareness in the use of some polite forms by heritage Polish speakers in Ukraine. Language awareness is considered – on the one hand – as a competence, on the other as language beliefs. Both aspects were taken into account in the analysis of 4 types of questionnaires (466 respondents); oral and written texts created by speakers of studied Polish. Three types of polite phrases have been analyzed, which have the most distinct functioning specificity in the Polish language in Ukraine in comparison with the general Polish language: addressing the recipient in an official situation using *pan/pani* + imię, e.g. *pani Mario!*; expressing congratulations and wishes by means of structures containing performative verbs *witać* and *pozdrawiać*, e.g. *Witam z urodzinami!*; overusing of words *pan/pani* before a proper name in referential structures mainly in press information texts, e.g. *Prezesem Izby został Jacek Piechota, były minister gospodarki, a ze strony ukraińskiej pan Oleg Dubynin*. The research shows that awareness as a competence is very low in all three types of polite structures, while in the aspect of belief heritage Polish speakers are most aware of the inaccuracy of the words *witam* and *pozdrawiam* in congratulations and wishes. Several types of motivation for the speakers to use these structures are revealed.